

BADIY MATNDA METAFORALARNING STILISTIK XUSUSIYATLARI

Jabborova Sojida Soatmo'min qizi

TerDU Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: badiiy matnda metaforaning ahamiyatini belgilash, metaforaning lisoniy tahlili masalasini yoritish, metaforaning mohiyati va uning turlarini aniqlash, metaforaning unga yondosh bo'lgan hodisalar bilan munosabati masalasiga aniqlik kiritish.

Kalit so'zlar: metafora, leksikologiya, ma'no ko'chishi, stilistik figuralar va troplar, badiiy asar tahlili.

Tilni metaforasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'zbek leksikologiyasi va uslubshunosligida metafora ancha murakkab ma'no ko'chish hodisasi hisoblanib, qadimda va ayni zamonda tilshunoslar va adabiyotshunoslar diqqatini o'ziga jalb etib kelgan va bu davom etib kelmoqda.

“Metafora - ism yoki tavsiflovchi iboraning qaysidir predmetga ko'chirilishidan iborat bo'lgan, aslida bu ibora qo'llanilishi mumkin bo'lgan ob'yektdan farq qiladi, lekin bir oz o'xshash bo'lgan nutq shakli hisoblanadi, natija esa metaforik ifodadir. Black bu nuqtai nazarni eng ildiz otgan deb belgilaydi va boshqacha fikrni ilgari surgan muallif eski ta'rifga: “bir narsani aytib, boshqasini nazarda tutish” yaqinlashmoqda, deb hisoblaydi. Metafora diqqat markazidagi ma'noni yetkazish uchun xizmat qiladi, uni so'zma-so'z ifodalash mumkin, metaforani tushunish kodni ochish yoki topishmoqni hal qilishdir. Bu holda metafora qo'llanilishini tilda so'zma-so'z ekvivalentining yo'qligi bilan izohlash mumkin. Shu nuqtai nazardan qaraganda, metafora o'ziga xos kataxreza (catachresis - eski so'zlarga yangi ma'nolarni kiritish) dir. Misol tariqasida, "apelsin" so'zi **orange** ("to'q sariq") katakroz tufayli rang belgisi sifatida berilgan, ammo hozir u rangga nisbatan "tabiiy" (va metaforik bo'lmagan) sifatida ishlatiladi.¹ Demak, quyidagicha xulosaga kelishimiz mumkin: orange so'zi ham rang ma'nosida ham meva ma'nosida keladi.

Metaforaning o'xshashlikka asoslanganligini tasdiqlovchi nuqtai nazar Blek terminologiyasida taqqoslash nuqtai nazaridir (comparison view). Blek Shopengauerning geometrik dalil sichqonchanning tuzog'i ekanligi haqidagi fikrini misol keltiradi: “Geometrik dalil sichqonchanning qopqoniga o'xshaydi; ikkala holatda ham va'da qilingan mukofot yolg'ondan boshqa narsa emas: jabrlanuvchi o'zini aldashga yo'l qo'yishi bilanoq, u darhol yoqimsiz kutilmagan hodisaga duch keladi va hokazo ". Qiyosiy nuqtai nazarga ko'ra, metaforik bayonot ekvivalent

¹ Макс Блэк. Метафора // Теория метафоры. М., 1990. С. 153-172. (Пер. М.А. Дмитриевской. статьи Мах Black . Metaphor. - In: M. Black. Models and Metaphor. Studies in language and Philosophy. Ithaca- London, Cornell University Press, 1962

taqqoslash bilan almashtirilishi mumkin, shuning uchun u metafora o'rnini bosuvchi tushunchaning bir turidir. Blekning o'rnini bosuvchi kontseptsiyasi o'rtasidagi asosiy farq va qiyosiy nuqtai nazar batafsilroq takrorlashni talab qiladi. Muallif bu farqni tasvirlash uchun **"Richard sher" (Richard is a lion)** metaforik iborasidan foydalanadi, uning aytishicha, birinchi nuqtai nazarga ko'ra, bu jumla (Richard is brave) "Richard jasur" bilan taxminan bir xil ma'noni anglatadi, ikkinchi nuqtai nazarga ko'ra - "Richard (jasoratida) sherga o'xshaydi" **(Richard is like a lion (in being brave))** kabi qavs ichidagi so'zlar aniq ishlatilmaydi, faqat taxmin qilinadi. ¹² Shuni ta'kidlash kerak, Blekning qiyosiy nuqtai nazari Aristotelning yuqorida keltirilgan metafora ta'rifiga mos keladi: "Metafora — soʻzning maʼnosi oʻzgargan soʻzning turdan turga, turlarni turlarga yoki analogiyaga koʻra yoki turkumga koʻchishidir". Metaforaga berilgan taʼrif uning tabiatini koʻrsatib bergan boʻlsa-da, amaldametaforani ajratib olish ancha qiyin. Metaforaga yondosh va o'xshash hodisalaranchagina bo'lib, ko'pincha ular metafora deb atalaveradi. Metaforaning yondoshhodisalaridan farqi uni shu xil hodisalar bilan qiyosan olib o'rganganda ochiladi. Shuning uchun biz quyida turli tilshunosh olimlarning metaforaning turli yondoshhodisalar bilan munosabati haqidagi qarashlarini va keltirib o'tgan misollarini ko'ribchiqamiz va o'zimiz ham misollar keltirib o'tamiz.

Rustamjon O'rinov so'zlarda ma'no ko'chish turlari haqida quyidagi fikrlarni izohlab o'tgan: ba'zi so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari bo'ladi. O'zbek tilida ko'chma ma'noli so'zlar qaysi ma'no asosida ko'chayotganligiga qarab quyidagi turlarga bo'linishini aytib o'tgan:

- 1) metafora
- 2) vazifadoshlik
- 3) metonimiya
- 4) sinekdoxa.

Metaforlarni matndan tashqarida tahlil qilganimizda ular ifodalayotgan ma'noni tushunish biroz mujmalroq bo'ladi. Masalan: agar "himoya", "pozitsiya" metaforalariga e'tibor qaratsak, ular urushga aloqador so'zlar ekanligini tushunish unchalik qiyin emas. Lekin "manevr", "taktika" so'zlari "urush" ni nazarda tutyaptimi yoki sport musobaqasi yoki shaxmat o'yini nazarda tutyaptimi aniqlash qiyindir. Buning uchun bizga albatta matn asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Matn ichida aynan metafora bog'langan birliklar yordamida o'sha metaforalar anglatayotgan ma'no aniqroq namoyon bo'ladi. Shuni aytib o'tish kerakki, g'oyalarning umumiy rivojlanishi kognitiv ravishda uning aloxida yo'nalishlarining rivojlanishiga, shuningdek, kognitiv metafora nazariyasining rivojlanishiga doimiy ta'sir qiladi. Konseptual metafora nazariyasining paydo bo'lish davrida metafora

¹² Макс Блэк. Метафора // Теория метафоры. М., 1990. С. 153-172. (Пер. М.А. Дмитриевской. статьи Мах Блэк . Metaphor. - In: M. Black. Models and Metaphor. Studies in language and Philosophy. Ithaca- London, Cornell University Press, 1962

rivojlanishi bir yoʻnalishli boʻlib, bunda sfera-manba maqsadli soha tarkibini belgilaydi deb faraz qilingan. Biroq, metaforik proektsiyani bir yoʻnalishliligi haqidagi tezis haqida savollar koʻpayib, metaforik oʻzgarishlarning koʻp yoʻnalishliligi toʻgʻrisidagi faktlar tobora koʻproq muhokama qilinmoqda. Shunday qilib, S.Koulson metafora boʻlishi mumkinligini aytib oʻtdi, bunda maqsadli soha manba sferasini teskari tushunish uchun asos boʻlib xizmat qiladi, bu pozitsiyani “Birodarlar Menendez” komputer virusining metaforik nominatsiyasini tahlil qilish orqali tasvirlaydi. Maʼlumki, jinoyatchi aka-ukalar oʻz ota-onalarini oʻldirishgan, va meros huquqi boʻyicha katta boylikka ega boʻlishlari kerak edi. Ochiq sud jarayonida, aka-uka Menendezlar jinoyatni sababini uzoq vaqtdan buyon ota-onalari tomonidan zoʻravonlikka uchragani, va jinoyatni oʻzi esa qasddan qotillik emas, balki oʻz-oʻzini himoya qilishdir deb izohlaydilar. Bu esa haqiqiy faktlarga tomomila zid edi, chunki qotillik paytida ota-ona qurolsiz boʻlishgan, va ikkala aka-uka ham 20 yoshdan katta boʻlishgan. “Birodarlar Menendez” komputer virusi, fayllarni buzish orqali, foydalanuvchining yoʻq qilingan fayllar tufayli jismoniy zoʻravonlik qurboni boʻlganligini maʼlum qilgan. Bir tomondan, virus metaforik proektsiya uchun nishon boʻlgan boʻlsa, boshqa tomondan aka-uka Menendezlar bilan sodir boʻlgan haqiqiy voqea-hodisani baholovchi xulosalarni oʻz ichiga oladi. Kognitiv metaforaning tahliliga aloxida yondashuv konseptual bogʻliqlik nazariyasi doirasida rivojlantirilgan. Darhaqiqat, metafora oʻxshatishning bir turi boʻlib, oʻxshatishdan quyidagicha farqlanadi: a) oʻxshatishda qiyoslanuvchi narsa yoki hodisa ifodalalanayotgan soʻz toʻgʻri maʼnoda qoʻllaniladi, metafora esa koʻchma maʼnoga ega; b) oʻxshatish toʻrt komponentdan – oʻxshatish obʼekti, oʻxshatma belgi, oʻxshatuvchi obraz va oʻxshatish vositasidan tashkil topadi, metafora esa bir komponentdan – oʻxshatilgan narsadagina iborat boʻladi³.

Bu farqli jihatlar oʻxshatish va metaforani garchand, bir asosda vujudga kelsa-da, oʻziga xos ikki hodisa ekanligini koʻrsatadi. Funktsional jihatdan esa bu ikki hodisa yana birlashadi, yaʼni nutqning taʼsirchan obrazliligini taʼminlash vazifasini bajaradi. Metaforaning badiiy nutqdagi vazifasi xususida fikr yuritilar ekan, shuni alohida taʼkidlash kerakki, barcha metaforalar ham badiiy nutq talablariga mos kela olmaydi. Zero, badiiy nasrda uchraydigan metaforalarning maʼlum qismi umumnutqiyiligi, til tizimida mustahkam oʻrnashib qolganligi bilan ajralib turadi. Shunga koʻra badiiy matnlarda uchraydigan metaforalarni ikki turga boʻlish mumkin: a) polisemantik xarakterdagi lingvistik metaforalar; b) badiiy metaforalar.

Metaforaning bu ikki turi hosil boʻlishi jihatidan farqlanmaydi. Har ikkalasi ham maʼno koʻchishi orqali hosil boʻladi. Predmet belgisiga koʻra xuddi shunday belgi mavjud boʻlgan ikkinchi predmet nomini olishi polisemantik xarakterdagi lingvistik metafora hosil qiladi. Bunday metaforalarda uslubiy boʻyoq emotsional-ekspressivlik,

³ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 10-11; Қўнғуров Р. Кўрсатилган асар. – Б.

nutqning biror turi uchun mansublik yoki biror muallif individual uslubiga xoslik mavjud bo'lmaydi. Ular umumtil birligi ekanligi bilan xarakterlanuvchi metaforalar bo'lib, predmetlar orasidagi ochiq o'xshashlikka asoslanilgan holda tushuncha ifodalaniladi. Masalan, etak (tog'ning etagi, choponning etagi), bet (kitobning beti, odamning beti, kun chiqar bet), uch (daraxtning uchi, ipning uchi) va boshqalar.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki: Metaforaning badiiy nutqda badiiy-obrazlilikni kuchaytiruvchi tub mohiyati shundan iboratki, metafora mavjud matnlarda boshqa vosita bilan fikrni metafora orqali ifodalagandek ifodalash imkoni bo'lmaydi. Metaforaning boshqa lingvistik vositalardan farqli ravishda ma'noni yashirin tarzda ifodalashi, narsa-hodisani xarakterlashda taqqoslash, chog'ishtirish kabi holatlarning mavjudligi bu vosita orqali takrorlanmas fikr ifodalash uchun sharoit yaratadi. Metafora nafaqat obrazli fikr ifodalovchi balki, fikrni aniq va ta'sirchan ifodalash vositalaridan biri hamdir. Chunki metaforik ma'noli so'z va so'z birikmalari ham til lug'at tarkibidagi asl ma'noli so'zlar singaridir. Ya'ni badiiy adabiyotda bir tushunchani ifodalashda birdan ortiq metaforik ma'noli so'zlar, metaforik sinonimlar qo'llanilganidek, bir metaforik ma'noli so'z, ya'ni metaforik omonim orqali birdan ortiq ma'no ifodalangan hollar ham uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirtojiev M. O'zbek tilida polisemiya. Toshkent, Fan, 1975
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2013.